

SUUDİ ARABİSTAN'DA KADIN

Meryem Demir

İNSAMER
İHH İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Temmuz 2017

Araştırma 41

Giriş

Kadın hakları tartışması, sanayi toplumu sonrası cinsler arası iş bölümünde kadın-erkek ayrımının ortadan kalkmasıyla birlikte, tarihteki bağlamından farklı olarak yürütülmeye başlamıştır. Kadınların ucuz işçi olarak fabrikalarda çalıştırılmaya başlanmasından sonra yaşanan hak ihlalleri ve bu duruma tepki olarak Batı'da başlayan reaksiyon, modern çağda kadın hakları söyleminin gelişmesini tetiklemiştir.

Değişen sosyal şartların beraberinde getirdiği sorunlar aynı konuyu İslam toplumlarında da tartışmaya açmıştır. İslam hukukunda kadına tanınan hakların neler olduğu ve dinî hükümler, asli kaynağından referans alınarak sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta uygulama alanı bulduğunda kadının elde etmesi gereken konumun ne olacağı hemen hemen bütün Müslüman toplumlarda tartışma konusu olmuştur. Esasen kadının siyasi, sosyal, ekonomik, eğitim gibi

genel başlıklar altında toplanabilecek hakları ile toplumdaki yeri ve konumunun ne olması gerektiği üzerine yürütülen geniş çaplı tartışmalar, özelde toplumlar arasındaki sosyolojik farklılıklardan dolayı değişiklik göstermektedir.

Kadın hakları üzerine yürütülen tartışmaların içeriği ve fihhi boyutu dışında güncel akımların konu üzerindeki etkisi de bu ihtilafı alana tartışılması gereken başka bir boyut kazandırmaktadır. Kadın hakları söyleminin Batı'da karşılık bulduğu Feminist akımın Müslüman toplumlarda kadın hakları tartışmasının yürütüldüğü zemini de etkilediği görülmektedir. Bu etkileşimden hareketle İslami Feminizm söylemi Müslüman toplumların tartışılan konularından biri haline gelmiştir. Tartışmayı, toplumsal cinsiyet ve ataerkil aile yapılanması geleneğinin oluşturduğu perspektifle yorumlanmış İslam bağlamında yürüten kesimler de mevcuttur.

İNSAMER
İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Bu bağlamda, Suudi Arabistan'ın İslam medeniyetinin doğduğu ve Müslümanların kutsiyet atfettiği toprakları ihata etmesi, bu topraklarda uygulanan politikaları İslami açıdan ayrıca önemli kılmaktadır.

Kadına Yönelik Tarihsel Bakış Açıları ve Muhtelif Görüşler

Tarihsel süreç içerisinde kadına yönelik bakışı irdelediğimizde Batı'da kadınlarla ilgili yürütülen tartışmalar; kadınların insan olup olmadıkları, ruh taşıyıp taşımadıkları, cadılık ile suçlanmalarından dolayı yakılmaları gerektiği ve hiçbir hakka sahip olamayacakları yönündeydi.¹ Kadına yönelik bu yaklaşımlar her coğrafyada farklı biçimlerde hayat bulsa da aynı pejoratif tutum birçok toplumda kendini göstermiştir. Nitekim Doğu toplumlarında da kadının durumu bundan farklı değildi. Cadılık iddiası ile yakılmaları söz konusu olmasa da utanç kaynağı olarak görülmelerinden dolayı diri diri toprağa gömüldükleri farklı kitaplarda rastlanan bir gerçektir.²

Kadının tarih boyunca konumunu ve değerini tartışmalı hale getiren sebepleri anlamak için mitolojideki kadın tasvirlerinden Tevrat ve İncil gibi kutsal kitaplardaki yaratılış anlatılarına kadar uzanmak gerekmektedir. Zira meselenin kökleri bu mitlerin ve yaratılış anlatılarının kadın hakkında oluşturduğu bakış açısıyla şekillenmiş toplumlarda kadına atfedilen niteliklerin negatif oluşuna dayanmakta ve bu anlatılar üzerine inşa edilen toplumlarda kadın âdeta kötülüğün membaı olarak görülmektedir. Bununla birlikte kadının konumu ataerkil aile yapısının ve toplumsal cinsiyet gibi sosyal rollerin etkisiyle de belirlenmektedir.

Yunan mitolojisinde tanrı olarak bilinen kocası Zeus tarafından aldatılan, dövülen tanrıça Hera figürü vardır ve tanrıça Hera kocası Zeus'u kıskanan, acı çeken öte yandan çocuk doğuran bir profile sahiptir. Erkeği baştan çıkararak ve kötülüklerle dolu kutusunu açarak dünyaya kötülük salan bir diğer figür Pandora ise yine bir kadındır. Hiyerarşik bir sistemi olan Sümer, Akad, Mısır, Hitit, Yunan, Arap, Babil ve Asur mitolojilerinin tanrı ve tanrıçaları arasında en üst kademe her zaman erkek tanrıya aittir ve erkek olma, gücü sembolize etmiştir.³ Böylelikle kadın

mitler aracılığıyla da ikincil konuma itilmiştir. Necis olarak tanımlanan, ölümden, cehennemden ve yılan zehrinden daha kötü olarak görülen eski Hint inançlarında ise kadın satılmış, takas edilmiş ve kumar aracı olarak kullanılmıştır. Kadının et yiyemeyeceği, konuşamayacağı ve gülemeyeceği yönünde kararlar mevcuttur. Eşi ölen kadının kocasının cesedinin yakıldığı yerde kendisini yakması, kadının görevlerinden biri olarak görülmüş hatta ölen erkeğin birden fazla eşi varsa hepsinin yakılması geleneği uygulanmıştır.⁴

Çin kültüründe de kadının insan sayılmadığı ve ona ad konulmadığı, sayı ile çağrıldığı yahut hayvan isimleri ile hitap edildiği bilinmektedir.⁵

Yaratılışla ilgili geleneksel söylemlerin cinsiyetçiliğin oluşmasının bir diğer sebebi olduğu görülmektedir.

Kadının Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden, onun can sıkıntısını gidermek için yaratıldığı, yasak meyvenin yenmesine ve Hz. Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olduğu da bu konudaki söylemlerden bir diğeridir. Tevrat'a göre yaratılışta işlediği bu günahtan dolayı kadın doğum sancısı çekmekle ve kocası tarafından yönetilmekle cezalandırılmıştır. Yahudi bir erkeğin her sabah şükretmesi gereken üç şey arasında kadın olarak yaratılmamış olmak vardır. Bu hüküm Tevrat'ta yer almaktadır. Hristiyanlık açısından kadına bakıldığında ise İncil'de yer alan ifadeler üzerinden yapılacak bir okumada kadının konumu tanrı-mesih-erkek-kadın sıralamasında son sırada yer almaktadır.⁶

Tevrat'taki anlatının aksine Kur'an-ı Kerim'de cennetten çıkarılma bahsinde muhatabın Hz. Âdem olduğu ve şeytana karşı uyarıldığı Taha Suresi'nde şöyle geçmektedir:

“And olsun ki, daha önce Âdem'e tembih etmiştik; fakat o unutmuydu, onu azimli bulamadık... Âdem Rabbine baş kaldırdı ve yolunu şaşırdı. Rabbi yine de onu seçip tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi.”⁷

Kur'an-ı Kerim incelendiğinde ayetlerde hitabın “Ey insanlar; Ey iman edenler; Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar”⁸ şeklinde olduğu

görülmektedir. Hitabın her iki cinsi de kapsamı, yine ayette belirtildiği üzere üstünlüğün yalnızca takvada olduğunun bildirilmesi,⁹ Allah'ın kulları arasında cinsiyete dayalı herhangi bir ayrımın söz konusu olmadığını ve yine ayette her iki cinsin tek bir nefisten yaratıldığının¹⁰ ifade edilmesinden hareketle Allah'ın insanları yaratışta da bir fark gözetmediğini söylemek mümkündür. Kur'an-ı Kerim insan olması hasebiyle kadını erkekle eşit bir varlık olarak kabul etmektedir.¹¹

Ancak toplumların cinsiyetçi vurguları bol olan bir dil kullandığı ve bu yolla kültürün cinsiyetçi bir din anlayışını şekillendirdiği tarihsel bir olgudur. İslam'ın yayılışından sonra Kur'an metnini anlama çabasıyla birçok yorum ve tefsir yapılmış, bu geleneksel tefsirler erkekler tarafından, erkek bakış açısıyla kendi dönemlerinde varolan toplumsal bakış açısını ve kadına yönelik görüşleri yansıtır şekilde, kadınların katılımı ve ilk elden temsilileri olmaksızın yapılmıştır.¹² Bu bağlamda kadınları kısıtlayan veya ikincil konuma iten Kur'an değil metnin kendisinden daha önemli sayılmaya başlanan tefsir ve teviller olmuştur.

Modern dönem tartışmaları içinde önemli bir yer tutan kadının siyasi, sosyal ve eğitim hayatına katılımı ile ilgili olarak İslami kaynaklar oldukça geniş bir alan açmıştır. Örneğin eğitimle ilgili olarak Hz. Peygamberin "*İlmi talep etmek her Müslüman'a farzdır*" hadisi,¹³ kadınların eğitimi konusunda İslam'ın getirdiği önemli ilkelerden biridir. Okuma yazma bilen erkek sayısının dahi çok az olduğu Arap toplumunda, asrısadet döneminde Şifa binti Abdillah el-Adeviyye, Sad b. Ebi Vakkas'ın kızı Ayşe, Ümmü Gülsüm binti Ukbe, Kerime binti Mikdad gibi okuma yazma bilen kadınların olduğu, bu dönemde okuma yazmanın bir kurum vasıtasıyla öğrenilmesinden ziyade kişisel çabalarla öğrenildiği ve kadınların da bu çabayı gösterdikleri görülmektedir.¹⁴

Öte yandan kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılımı konusunda asrısadet döneminde Hz. Peygamberin hanım sahabelere çeşitli görevler verdiği görülmektedir. Şifa binti Abdillah, Peygamberimiz döneminde öğretmenlik yaptığı gibi, Halife Ömer döneminde okuma yazma bilmesinden dolayı bugünkü karşılığı "zabıta

memurluğu" diyebileceğimiz Hisbe Teşkilatı'nda görevlendirilmiştir. Benzer şekilde Semra binti Nuhey'in yine çarşı pazarı kontrol etmek için görevlendirildiği kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵ Hz. Aişe'nin sahip olduğu ilimle -Arap tarihi, şiiri, tıp bilgisiyle-, kuvvetli hafızası ve yüksek seviyedeki hukuk bilgisiyle en büyük muhaddislerden olması yanı sıra, öğrencilerinin dörtte birinin kadınlardan oluştuğu ve kadın öğretmen yetiştirmede büyük başarısı olduğu bilinmektedir.¹⁶

Modern Çağda Kadın Hakları Söylemi ve Feminist Yaklaşımlar

Hak konusunun modern çağda çokça tartışıldığı çeşitli alanlar olmasına rağmen genel itibarıyla bu konunun yalnızca insan hakları başlığı ile değil, dişil-eril ayrıma tabi tutularak cinsiyet üzerinden de ayrıca tartışıldığı görülür. Bu tartışmanın ana nedenleri incelendiğinde ise, tartışmanın Doğu-Batı ekseninde tarihsel ve bölgesel olarak farklı kaynaklardan ortaya çıkmış olmasından kaynaklandığı gözlemlenir. Batı'da süreci başlatan ana etken, Sanayi Devrimi sonrası kadının cinsiyet değersizliği üzerinden iş gücü bağlamında sömürülerek ucuz işçi statüsü ile kullanılması olurken, Doğu'da egemen dinî söylem gerekçe gösterilerek patriarkal anlayışın sosyal adaleti sağlayamaması olmuştur.

"*Zekânın cinsiyeti yoktur*" teziyle kadınlar ilk kez 18. yüzyılda seslerini duyurmaya çalışmıştır.¹⁷ Batı'da toplumsal, siyasi, ekonomik hak talebi ve kadın erkek eşitliği savunusu ile başlayan kadın hakları hareketi olarak Feminist akım, küresel Feministler arasında ve Amerikan dış politika söyleminde yaygın görülen bir durum olarak mesih vari bir tavır olarak ihraç edilmeye çalışılmıştır. Batılılaşmış kadın çevrelerinde ve toplumlarda kısmen kabul gören bu anlayış, âdeta Müslüman kadını kurtarma misyonu gibi Doğu toplumlarına ihraç edilmeye çalışıldığında, sosyolojik ve dinî farklılıklardan dolayı pek kabul görmemiş,¹⁸ ancak modifiye edilerek uygulanmaya çalışılmıştır.

İslami Feminizm söylemi de bu varyasyonlardan biri olarak karşımıza çıkmıştır. Doğu toplumlarında kadınların taleplerinin ve sosyal hayatta kendilerine öngördükleri konumun ve aynı zamanda dünyayı

görüŖ, anlayıŖ ve yorumlayıŖ farklılıklarının Feminizmin savunduğu ilkeler ve idealize ettiği toplumsal hedeflerle uyuŖmaması, bu hareketin -Doğu'yu etkilese bile- köklü bir yer edinmemesine sebep olmuŖtur. Bu sebeple İslam dünyasında "İslami Feminizm" söylemi etrafında Ŗekillenen İslam ve Feminizm kavramlarının bir arada bulunup bulunamayacağı tartıŖmaları gündeme gelmiŖ ve bu konuda farklı çevrelerden muhtelif bakıŖ açıları getirilmiŖtir.

Ortadoğu coğrafyasının yönetim erklerinin ataerkil zihniyet ile kadın üzerindeki tahakkümüne yönelik bir tepki olarak okunabilecek bu yaklaŖımda bir kesim "kadın", "Feminizm" ve "İslam" sözcüklerini bir araya getiren tüm sorgulamaların bu kavramların bir araya gelip gelemeyeceği tartıŖmasını yıkmayı gerektiğini dile getirmektedir.¹⁹

Zira uygulanan kadın politikaları tüm kavramsal sorgulamaları ikinci planda bırakacak kadar hak ihlalleri taŖımakta ve bu uygulamaların dayanağı olarak -realiteden uzak bir Ŗekilde- İslam gerekçe gösterilmektedir. Oysa fiilî olarak hayat bulan İslam değil, İslami hükümlerin geleneksel/ataerkil yorumlarıdır.

TartıŖmaya baŖka bir boyuttan katılan bazı çevrelerde ise bu konuya yöneltilen eleŖtiriler Feminizmin temelde bir cinsellik siyaseti olduğu, felsefi altyapısının İslam'ın özü ile bađdaŖmadıđı ve tevhid anlayıŖıyla çeliŖtiđi, bu sebeple de Müslüman bir kadının Feminist olamayacağı yönündedir.²⁰ Bu noktada kadın hakları savunusunun İslam referanslı bir baŖka boyutuyla karŖılaŖılmaktadır. Her türlü ayrımcılığa karŖı İslam'ın kadına getirdiği özgürlüğe sığınan ve Allah'ın egemen olduğu bir dünya görüŖünde erkeğin egemen olamayacağını savunan İslamcılık akımı içinde ataerkil din yorumunu reddeden bir kadın hareketi görülmektedir. Bu hareket İslam toplumları içindeki kadına yönelik çarpık uygulamaların ve adaletsizliklerin İslam'ın özünden değil kültürel kodlardan ve geleneksel/ataerkil din yorumundan kaynaklandığını ileri sürmektedir.²¹ Diğer yandan konunun toplumsal cinsiyet boyutu ile de tartıŖmaya açıldığı gözlenmektedir.²²

Postmodern küresel dönüşüm içinde, kadının aile kurumundaki rolü ve görevi ile kadın, erkek,

ebeveyn ve toplumsal rollerin toplum tarafından inŖası gibi baŖlıklar farklı nüanslarla hemen hemen bütün kadın hareketleri içinde tartıŖılmak üzere kendisine yer bulmuŖtur. Kadın ve erkek arasında hiyerarŖik bir iliŖki kuran toplumsal cinsiyet, zaman içerisinde bu iktidar iliŖkisini kadının aleyhine olacak Ŗekilde biçimlendirmiŖtir. İslam açısından tartıŖmalı bir kavram olan toplumsal cinsiyetin gelinen noktada kadın-erkek ayrımını cinsi düzlemde de yok sayması gibi fitri yadsımlar, kavramı, kısmi butlan ile kabule sebep olmaktadır.

İslami Feminizmin toplumsal cinsiyet ayrımının kökenini kadın-erkek bedeninde yani biyolojide değil, toplumsal inŖa olarak yorumladığı kültürde aradığı ve bununla birlikte kadın-erkek eŖitliğinden ziyade karŖılıklı tamamlayıcılık ilkesini savunduğu görülmektedir.²³ Öte yandan üstünlüğu cinsiyete değil takvaya bağlayan, cinslerin farklı sahalarda birbirlerine üstünlüklerinin bulunduğuna ve dolayısıyla kadın haklarının eŖitlik talebi üzerinden değil sosyal adalet temelli bir yaklaŖım üzerinden değerlendirilmesi gerektiğine yapılan bir vurgunun olduğu da ayrıca not edilmelidir.²⁴

Suudi Arabistan'da Kadın

1932 yılında ilan edilen Suudi Arabistan Krallığı, Arabistan Yarımadası'nın en büyük ve en güçlü devletidir. Resmî olarak "Ŗeriat" ile yönetilen ülke, esasen iki ailenin hâkimiyetinde bulunmaktadır. Ekonomik ve siyasi hayatı Muhammed bin Suud'un torunlarından oluŖan Suud ailesi kontrol ederken, dinî ve toplumsal hayatı Muhammed bin Abdulvahhab'ın torunlarından oluŖan Ŗeyh ailesi kontrol etmektedir.²⁵ MonarŖi ve ulema iŖ birliği ile yönetilen ülkede, çalıŖmaları sadece danıŖma ve tavsiye niteliği taŖıyan bir Ŗura Konseyi bulunmaktadır.²⁶ Ülke, mevcut petrol rezervlerinin ihracatından sağladığı gelirle bir rantiyer devlet konumundadır.²⁷ "Ülkelerin ekonomik yapısı ve üretim biçimleri, o ülkenin siyasal rejiminin iŖleyiŖinde doğrudan etkilidir" ön kabulü ile siyasal sistemin bir anlamda otoriterliği gerekçelendirilirken, elde edilen rantın halka dağıtılarak demokratik taleplerin ve toplumsal baskıların önüne geçildiği kabul edilmektedir.²⁸

Suudi Arabistan'ın ekonomik yönüyle böyle bir refaha sahip olması da bu ülkedeki toplumsal

sorunların üstü örtülü bir biçimde ilerlemesine sebep olmaktadır. Nitekim bu ülkede uygulanan kadın politikaları incelendiğinde, küresel sistem içinde kadınların modern zamanda elde ettiği kazanımlara kıyasla Suudi kadınların haklarının görece daha kısıtlı olduğu ve daha fazla toplumsal cinsiyet ayrımına tabi tutuldukları, fakat bu ülkede devletle vatandaşlar arasında hem kültürel kodlardan hem de -toplumun üst tabakasında, özellikle muhafazakâr çevrede- ekonomik refahın sağladığı müreffeh şartlardan kaynaklanan sessiz bir mutabakatın olduğu göze çarpmaktadır. Ancak bu ülkede, gerek İslami anlamda gerekse Batılı anlamda kadın haklarının genişletilmesine yönelik hiçbir talebin olmadığını söylemek de mümkün değildir.

Ulema Konseyi ve hükümetin, kadınlara temel hakların verilmesinin “şeriat kuralları gereği mümkün olmadığını” savunduğu ülkede,²⁹ kadın aktivistlerin düzenledikleri kampanyalarla hak taleplerini dile getirdikleri ve bu durumun dünya basınında geniş yer bulduğu görülmektedir.

Kültürle iç içe geçmiş bir din anlayışının uygulandığı ülke, gelenekler ülkesi olarak tarif edilmekte,³⁰ İslam’ın Vahhabi yorumu ise mevcut siyasal sisteme meşruiyet sağlamaktadır. Geleneğin koruyucusu sayılan ailenin toplumsal yaşamın merkezinde yer aldığı, ülkedeki Temel Yönetim Kanunu’nun 40. Maddesi’nde şöyle ifade edilmektedir: “*Suudi toplumunun temel birimi ailedir ve aile reisine (erkek) itaat edilmelidir.*”³¹

Ülkede uygulanan vesayet sistemi ile kadınlar evlenene kadar babalarının, evlenince eşlerinin, babası hayatta olmayan dul kadınlar ise erkek çocuklarının vesayeti altında bulunmaktadır.³² Öyle ki eğitim almak, çalışmak, seyahat etmek,³³ yurt dışına çıkmak,³⁴ ev kiralamak, hastanede tedavi görmek ve dava açmak için, yasal velileri olan bu erkeklerden izin almak zorundadırlar.³⁵ 35 yaşın altında ve bekâr yabancı kadınlara dahi tek başına (mahremsiz) ülkeye giriş için vize vermeyen Suudi Arabistan’ın³⁶ kadın vatandaşlarına uyguladığı vesayet sistemi, bu ülkede ataerkil anlayışın yasal güvence ile desteklenerek erkek egemen bir düzenin devlet eliyle korunduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vesayet sistemi uygulamasına delil olabileceği düşünülen Nisa suresinin 34. ayetinde geçen erkeklerin kadınlar üzerinde “*kavvam*” oluşu bahsindeki “*kavvam*” kavramı, Suudi Arabistan’da tamamen tekil bir yoruma tabi tutularak uygulanmaktadır. Oysaki birçok müfessire göre ayette geçen anlamıyla kavvam, erkeğin kadına mutlak üstünlüğü değil, erkeğe daha fazla sorumluluk verilmesi hasebiyle koruyup gözetici olduğudur; bu görüşteki yorumların daha uygulanabilir olduğu görülmektedir.³⁷

Bu konudaki İslami uygulamalar ülkelere ve kültürlere göre yorum farklılığı göstermektedir. Nitekim Kur’an’daki bir başka ayet olan Tevbe suresinin 71. ayetinde geçen “*Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velisidirler. İyiliği emreder, kötülükten men ederler*” ifadesinin somut yorumu olarak Raşid el-Gannuşi, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler* isimli kitabında kadının sosyal ve kamusal hayata katılımının ve haklarının devlet nezdinde güvence altına alınmasının gerekliliğini vurgulamaktadır:

“İslam’da Müslüman toplumun yarısını sosyal ve kamu alanındaki katılımın ve faaliyetin dışında ve uzağında tutmayı haklı kılacak bir gerekçe yoktur. Aksi halde bu, kadından önce İslam’a ve ümmete yapılmış bir zulüm ve haksızlık olur.” 38

Bu yorum farklılığından kaynaklanan uygulamalar dikkat çekici boyuttadır. Örneğin Türkiye ve İran gibi ülkelerde kadınlar otobüs şoförü dahi olabilirken, Suudi Arabistan’da kadınların araba kullanmaları yasaktır.³⁹ Erkek olan avukatlarıyla bile ancak telefonda görüşen Suudi kadınlara karşın, Endonezya ve İran meclisinde erkek egemen toplumu eleştiren kadın milletvekillerine, kadın cumhurbaşkanı yardımcılara rastlanmaktadır. Bu uygulama farklılıkları, dinin gelenek ve kültüre göre şekillendiğini, özellikle Suudi Arabistan’da İslam’ın Vahhabi yorumunun uygulanan kurallar açısından büyük fark oluşturduğunu göstermektedir.⁴⁰

Suudi Arabistan’da kadınlara 2002 yılına kadar yabancı erkeklerin göreceği gerekçesi ile yüzlerini gösteren fotoğraflı kimlik kartı verilmediği, bu

tarihten sonra nüfus cüzdanı verilmeye başlandığı, ancak kimlik alabilmek için de yine babanın yahut eşin izninin arandığı görülmektedir.⁴¹ Qanta Ahmed isimli bir doktor 2000’li yıllarda görev yaptığı Suudi Arabistan’daki anılarını paylaştığı *Görünmez Kadınlar Ülkesinde* adlı kitabında 70’li yaşlarını yaşadığını tahmin ettiği bir hastasının yaşının bilinmediğini, çünkü onun doğduğu dönemde kız bebeklerin doğumunun kayıt altına alınmadığını nakletmiştir.⁴² İçişleri Bakanlığı’nın başlattığı kimlik uygulaması, 22 yaş üstü kadınları kapsamaktadır. Ayrıca kadınlar çalışıyorlarsa kimlik sahibi olabilmek için işverenlerinden de belge almak zorundadır. Kimlik uygulamasının en çok tartışılan kısmı ise belgede yüzü gösteren bir fotoğrafın bulunması meselesidir ki, dinî otoriteler bu duruma Suudi geleneklerine ve İslam’a aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktadır.

2010 yılından bu yana, Körfez İşbirliği Konseyi’ne üye ülkeler arasında pasaportsuz sınır geçişini sağlayan kararla birlikte, kadınlar da yasal veli izni aranmadan parmak izi, GPS izleme bandı ve yüzü açık bir fotoğrafı içeren yeni bir kimliğe sahip olmaya başlamıştır. Ülkedeki bütün kadınların kimlik kartına sahip olmasını zorunlu kılan yasal düzenleme yapılmaya çalışılmakta ancak ulemanın ve muhafazakâr çevrenin bu duruma itiraz ettiği görülmektedir.⁴³ Bu tarihten önce kadınlar evlenmeden önce babalarının, evlendikten sonra eşlerinin nüfus cüzdanlarında görülmüş, hukuki işlemlerde iki erkeğin şahitliğiyle kimliklerini kanıtlayabilmişlerdir. Bu uygulama, kadınların miras paylaşımı gibi konularda sahte tanıklıkla dolandırılmalarına yol açmıştır. Suudi kadınlar evlendikten sonra da babalarının soyadını kullanmaktadır. Çok eşliliğin yasal olduğu ülkede iş güvenliği ve sosyal korunmanın olmaması, aileyi tek sığınak olarak sunarken, kadınlara evlilikleri boyunca eşleri, boşanmaları halinde ise babaları yahut ağabeyleri bakmak zorundadır. Boşanma davalarında dahi nadiren hâkim karşısına çıkan Suudi kadınları mahkemelerde baba, amca yahut ağabeyleri temsil etmektedir. Bu konuyla ilgili yasal bir engel bulunmamasına rağmen mahkemeye çıkmalarının yahut kişisel hakları için mücadele etmelerinin aile şerefine zarar vereceği düşünülmektedir; bu davranışlar toplumda ayıp kabul edilmektedir.⁴⁴

Aile hukukunda uygulanan kanunlar erkeğin dilediği zaman boşanmasına olanak tanırken, kadının boşanma hakkı, evlilik sözleşmesinde belirlenmiş olması, eşinin iktidarsız olduğunu ya da kendisini terk ettiğini kanıtlaması durumunda mümkündür. Kadının yasal olarak nafaka talep etme hakkı yoktur.⁴⁵ Yasal olan çok eşlilikle beraber, kadının eşinin bir başkasıyla evlenmesi durumunda da boşanabileceği hükmü mevcuttur. Hanbeli fikhinin uygulandığı ülkede kadın sadece çocukları için nafaka alabilmektedir. Boşanma sonrası çocukların velayeti kızlarda dokuz yaşına kadar, erkeklerde ise yedi yaşına kadar annede kalabilmekle beraber, sonrasında babaya veya babanın soyundan birine verilmektedir.⁴⁶ Babanın velayet için yetersiz görüldüğü durumlarda büyükanne ve dede velayet hakkına anneden önce sahip olmaktadır. Vatandaşlığın babadan çocuğa geçtiği Suudi Arabistan’da yabancı ülke vatandaşıyla evlenmiş Suudi erkeklerin eşleri ve çocukları vatandaş olma hakkı kazanırken, kadınların yabancı erkeklerle evlenmeleri durumunda çocuklarını vatandaşlığa geçirme hakları bulunmamaktadır. Ancak sadece 18 yaşını geçmiş erkek çocuklar vatandaşlık başvurusunda bulunabilmektedir.⁴⁷

İlim öğrenmenin kız-erkek herkes için dinî bir zorunluluk (farz) olduğu vurgusu yapılan Suudi Arabistan’da, 1960’lı yıllara kadar kız öğrencilerin eğitimi için düzenli bir sistem mevcut değildir. Modern okulların kızlar üzerinde istenmeyen etkiler yaratacağı kaygısı ile ailelerle ulema tarafından muhalefet yürütülmesi, Suudi Arabistan’da kızların eğitim-öğretimi açısından bir dönüm noktası sayılan kız okullarının ve Kız Öğretimi Genel Başkanlığı’nın kuruluşunu 1960 yılına kadar geciktirmiştir.⁴⁸ Kızların üniversiteye alımı ilk defa 1962 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁹ Ülkenin yedi büyük üniversitesinden üçüne kız öğrenci kabul edilmemektedir.⁵⁰ Kız ve erkek öğrencilerin ayrı eğitim gördüğü okullarda karşı cinsten öğretim üyeleri gerektiğinde video/audi sistem yoluyla eğitim vermektedir.⁵¹ Ülkede yalnızca kızların okuyabileceği bir üniversite açılması, yakın zamanda kadınlar için atılmış önemli bir adım olarak görülmektedir.⁵² Prenses Nura bint Abdurrahman Kız Üniversitesi’nin

başına kadın bir rektör atanmış olması da Suudi kadınlar adına ayrıca önemli bir kazanımdır.⁵³ Bunun dışında ülke için son derece radikal bir adım sayılabilecek diğer bir gelişme ise, karma eğitim veren Kral Abdullah Fen ve Teknoloji Üniversitesi'nin açılmasıdır.⁵⁴ Son 10 yılda devletin verdiği burslarla yurt dışına eğitim almaya giden on binlerce Suudi kadın vardır. Bu durum, Suudi Arabistan'daki değişimin rotasının kadınlar lehine yön değiştirmeye başladığının göstergesi sayılabilecek bir gelişmedir ve yurt dışında eğitim alan bu kadınların değişimi hızlandıracak kuşak olarak öncü rol üstlenme çabasında oldukları görülmektedir.⁵⁵

Soraya Altorki'nin 2000 yılında yaptığı "Suudi Arabistan'da Vatandaşlık Konsepti ve Uygulaması" isimli çalışmada yer alan Suudi Arabistan Planlama Bakanlığı'nın verilerine göre edebiyat mezunlarının %64'ü, eğitim ve ekonomi mezunlarının %66'sı, hemşirelik ve paramedikal bölüm mezunlarının %70'i, tıp fakültesi mezunlarının %47'si kadınlardan oluşmaktadır.⁵⁶ Daha önce kadınların mühendislik ve hukuk gibi alanlarda eğitim almalarına izin verilmezken bu yasak yakın zamanda kaldırılmıştır. Çağın beraberinde getirdiği sosyal değişimin etkisiyle yüksek eğitim alan Suudilerin %56,5'ini kadınların oluşturduğu görülmektedir.⁵⁷ Fakat istihdamda sahip oldukları pay %22'dir.⁵⁸ Çalışan kadınlar burada da -Batı dünyası ülkeleri dâhil çoğu ülkede olduğu gibi- erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen daha düşük ücret almaktadır.⁵⁹

Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın 2011 yılında hazırladığı Suudi Arabistan ülke raporunda yer alan bilgiler şöyledir:

"Suudi Çalışma Bakanlığı, kültürel alışkanlıklara ve geleneklere rağmen Suudi kadınların istihdamını teşvik etmektedir. Ancak işverenler düşük ücretlerle çalışan yabancı işçileri istihdam etmeyi tercih etmektedir. Kadınların otomobil kullanmalarının yasak olması ve ülkede gelişmiş bir ulaşım ağının olmaması gibi faktörler nedeniyle kadınlar ya çalışmamakta ya da şoför kullanmak zorunda kalmaktadır. 2005 yılında yeniden düzenlenen İş Kanunu'na göre kadınlar 'kendi doğalarına

*uygun' herhangi bir sektörde çalışabilmektedir. Kanun'daki bu ifade, farklı yorumlara açıktır. Suudi kadınlar, özel sektörde çalışanların sadece %1'den azını, kamu sektöründe çalışanların ise yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır."*⁶⁰

Kadın istihdamının %95'inin kamu sektöründe yoğunlaştığı ülkede kadınlar tarafından tercih edilen alanlar %85 eğitim, %6 sağlık sektörleridir. Bunun yanında kadınların ihtiyaçlarını karşılaması için düzenlenen alışveriş merkezleri, imalathaneler ve hükümet komisyonları da kadınların çalışabildikleri diğer alanlardır.⁶¹ Kadın istihdamının sorun olduğu ülkede yalnızca kadınların çalışabileceği şehirler kurulmasına yönelik Suudi Sanayi Mülkiyet Kurumu'nun (MODON) 2012 yılında bir proje geliştirdiği, bu projeye göre tekstil, kozmetik, gıda gibi sektörlerin yer alacağı bu şehirlerde, işletmelerin yöneticilerinin de kadınlardan oluşacağı duyurulmuştur.⁶² İş, eğitim, sağlık gibi alanların yanı sıra Suudi Arabistan'da sosyal hayatta da kadın-erkek ilişkileri kesin çizgilerle birbirinden ayrılmakta, bu ayrımın denetimi ise Muttava adı verilen İyiliği Teşvik Kötülükten Men Komitesi'nde (*Al-Hay'at Al-Amr Bil Ma'ruf Wa Al-Nahia'an Al-Munkar*) görevli din polisleri tarafından sağlanmaktadır.⁶³

Kamu alanlarındaki davranışları, kadınların giyimlerini ve kadın ile erkek arasındaki ilişkileri takip etmekle görevli olan Muttava,⁶⁴ kuralları ihlal edenlere kötü muamelede bulunabilmekte; hapis, dayak, kırbaç vb. cezalar verebilmektedir.⁶⁵ Yedi yaşından itibaren kadınlar ve erkekler için ikiye ayrılan sosyal hayatta kadınlar için oluşturulmuş özel alanlar bulunmaktadır. Restoranlar, camiler, bankalar ve kapılarında "*Erkeklerin girmesi yasaktır!*" yazılı alışveriş merkezlerinde, kadınlara özel hizmet noktaları vardır.⁶⁶

Aile içi şiddete mahrem olduğu gerekçesiyle müdahale etmeyen devlet, itaatsiz kadını eşinin veya babasının dövmesinin caiz olduğu kanaatindedir.⁶⁷ Toplumsal tepkiyle karşılanan bu duruma yönelik Kral Halid Vakfı'nın, "*Örtü her şeyi kapatmaz şiddete dur deyin!*" sloganıyla başlattığı kampanya sonucunda son dönemde şiddet gören kadınların yardım isteyebilecekleri telefon hatları oluşturulmuştur.⁶⁸ Suudi kadınların

hak talebinde bulunduğu ve birtakım kazanımlar elde ettiği bir diğer alan ise siyasi arenadır.

Seçme ve seçilme hakkı bulunmayan kadınlar, ulemanın itirazlarına rağmen Kral Abdullah bin Abdülaziz'in 2011 yılında yaptığı değişiklikle ilk defa 2015 yılında oy kullanmışlardır.⁶⁹ Seçim kampanyasını seçmenlerle bir paravanın arkasından konuşarak veya bir erkek tarafından temsil edilerek yürüten kadın adaylar arasından bir kadın, ilk defa belediye meclisine seçilmiştir.⁷⁰ Yürüttüğü reform hareketiyle kadınlara önemli haklar tanıyan Kral Abdullah döneminde ülke tarihinde bir ilk gerçekleşmiş ve bir kadın, kabinede görev almıştır.⁷¹ 2009 yılında eğitimden sorumlu bakan yardımcılığı görevine getirilen Nora el-Faiz'in yanı sıra, 2012 yılında 11 kadın, eğitim kurumlarında önemli pozisyonlara atanmıştır. Yine Kral Abdullah döneminde Şura Konseyi'ne ilk kez 30 kadın atanmıştır.⁷² Ciddi bir muhafazakâr dirençle karşılanan karara rağmen Kral Abdullah'ın konseye atanan kadın üyeleri kutladığı yemin töreni, televizyondan yayınlanmıştır. Bu kararın toplumda kadınlara ilişkin değer yargılarının değişmesine katkı sağlayacak bir adım olduğu düşünülmektedir.⁷³

Bütün bunlarla birlikte genel kabule göre devlet bürokrasisinde kadınlarla erkekler arasında yakın iletişim olmayacak şekilde düzenlenen bir planla Şura Konseyi'nin giriş kapıları, ibadet yerleri ve çalışma salonları erkeklerinkinden ayrılmıştır. Kadınların Şura Konseyi çalışmalarına katılımı ise ses ve video yayınları aracılığıyla olmaktadır.⁷⁴ Kral Abdullah döneminde kadınlara daha fazla alanda iş imkânı oluşturulmuş, Suudi kadınların iş gücüne katılmasını teşvik etmek amacıyla beş yıllık "iş gücünün kadınlaştırılması" kampanyası başlatılmıştır.⁷⁵ Bu yeni iş alanları arasında pasaport idare bölümü, iç güvenlik, devlete bağlı insan hakları komisyonları ve Ticaret Endüstri Bakanlığı'nın olduğu görülmektedir. Kadınların seçimlere katılmaya başladıkları diğer alanları ise mühendis ve gazeteci birlikleri ile ticaret odaları oluşturmaktadır.⁷⁶ Değişimin tekil örnekler üzerinden ilerlediği ülkede, daha önce bir kız üniversitesinin başına kadın rektör atanmasının ardından, 2017 yılında ilk defa kız ve erkek öğrencilere eğitim verilen Taif Üniversitesi'nin

Tıp Fakültesi dekanlığına da bir kadın atanmıştır. Bu atama ile birlikte Riyad yönetiminin 2030 hedefleri arasında yer alan kadınların iş hayatına etkin katılımı kapsamında yine bir ilk olarak bir kadın özel bir bankaya müdür olarak atanmıştır.⁷⁷ Takip eden süreçte bu durumu yeni kararlar izlemiş, *Samba Financial Group* ve *Arap National Bank* dışında bir de Suudi Menkul Kıymetler Borsası'nın başına bir kadın atanması, kadınlar için kariyer yolunun tamamen kapalı olmadığı konusunda umut olmuştur. Bunun yanı sıra çalışmak için vesayeti altında buldukları erkekten izin almaları gereken kadınların 2012 yılında bazı alanlarda izin alma şartından feragat edilmiş; satış temsilcisi, aşçı ve lunapark görevlisi izin şartı aranmayan meslekler olmuştur.⁷⁸

Kapalı toplum yapısı sebebiyle Ortadoğu'da kadın hakları söyleminin en az etkilediği ülkelerden biri Suudi Arabistan olsa da kitlesel iletişimin dönüştürücülüğünden kurtulamadığı, ülkedeki kadın aktivistlerin taleplerini yansıttıkları sosyal medya kampanyalarından izlenebilmektedir. Kadın hakları hareketinin örgütlü olarak yürütülmesine izin verilmeyen ülkedeki kadınlar seslerini sivil itaatsizlik yoluyla duyurmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda medyaya yansıyan kampanyalar arasında, dünyada kadınların araba kullanmalarının yasak olduğu tek ülke olan Suudi Arabistan'da bu yasağın protesto edildiği "Women2Drive" kampanyası yer almaktadır. Bilgisayar Mühendisi Mana el-Şerif'in başlattığı kampanya binlerce kişiden destek bulmuş, birçok Suudi kadın araba kullanırken çektiği videoyu internete yüklemiştir. Mana el-Şerif, başlattığı bu kampanya sonrasında Suudi Arabistan dinî polisi tarafından defalarca gözaltına alınmış, "kadınları araba sürmeye teşvik etmek" suçuyla suçlanmıştır.⁷⁹ Benzer bir haberde iki kadın araba kullandıkları için tutuklanmış ve terör suçları mahkemesinde yargılanmalarına karar verilmiştir. Ancak muhaliflerden gelen açıklamalar, bu kadınların sosyal medyada yaptıkları yorumlardan dolayı terör suçları mahkemesinde yargılanacakları yönünde olmuştur. Esasen ülkede kadınların araba kullanmalarını yasaklayan yazılı bir yasa mevcut değildir, ancak bu konuda bir fetva olması, kadınların cezalandırılma riskini canlı tutmaktadır.⁸⁰ 1991 yılındaki fetvada kadınların araç kullanması yasaklanmış ancak 2006 yılında

Kültür ve Enformasyon Bakanı kadınların ehliyet başvurusu yapmalarının önünde yasal bir engel olmadığına dair bir açıklama yapmıştır.⁸¹

Geçtiğimiz yıl Prens el-Velid bin Talal bu yasağın ülke ekonomisini olumsuz etkilediğini, kamu taşımacılığı gelişmediği için yabancı şoför sorunuyla karşı karşıya kalındığını ve 1 milyondan fazla yabancı işçinin bu işle iştiğal ettiğini söylemiştir. “*Bütün bunlar geleneksel bir toplumun adaletsiz filleri ve şer’i kuralların izin verdiğinden çok daha yasakçı*” diyen prensin yanı sıra, İslam dininin kadınların araç kullanmalarını yasaklamadığını ve bunun bir gelenek meselesi olduğunu dile getiren vekillerin de olması, yasağın kalkması için çalışmalar yürütülmesini sağlamış, ancak bu durum henüz yasalaşmamıştır.⁸³ Ülkede yürütülen kampanyalardan bir diğeri ise vesayet sisteminin kaldırılmasına yönelik imza kampanyasıdır. 14 bin kadının ismini kullanarak internette imzaladığı dilekçeye binlerce kadın da isimsiz olarak destek vermiş ve bu dilekçe mahkemeye iletilmiştir.⁸⁴

Resmî ders kitaplarının içeriğinin büyük oranda Vahhabi ideolojinin etkisi altında olduğu⁸⁵ düşünüldüğünde -devlet ideolojilerinin insanların bilinçaltını işlediği gerçeğinin bir yansıması olarak-Suudi Arabistan’daki erkek egemen vesayet sisteminin kaldırılmasını talep eden kadınların sosyal medyada Ben Kendimin Vasisiyim (#IamMyOwnGuardian) etiketiyle başlattıkları kampanyaya karşı, bu sistemin kadınlar için yararlı olduğunu savunan kadınlar da *Vesayet Sistemi Kadınlara Karşı Değil Kadınlar için* (#TheGuardianshipIsForHerNotAgainstHer) etiketiyle bir karşı kampanya başlatmışlardır.⁸⁶ Kadın hakları sicili en kötü ülkeler arasında yer alan Suudi Arabistan, uluslararası arenadaki imajını düzeltmek için kadınlara yönelik kısıtlamaları hafifletme yolunda adımlar atmış, özellikle son 10 yılda ülkede kendi tarihi içinde oldukça önemli sayılabilecek kararlar alınmıştır. Nitekim geçtiğimiz aylarda Kral Selman bin Abdülaziz’in imzaladığı kararnameyle Suudi kadınlar, seyahat etmek, eğitim görmek veya devlet makamlarına şikâyette bulunmak için vasiden izin almak zorunda kalmayacak, ayrıca birçok şirket, kadınlara ulaşım

hizmetlerinden faydalanma imkânı sağlamak zorunda olacaktır.⁸⁷

Birleşmiş Milletler (BM) Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığı Önleme Sözleşmesi’ne imza atmış olan Suud yönetiminin yakın zamanda BM Kadın Statüsü Komisyonu’na da seçilmesi, uluslararası alanda tepkiyle karşılanmış, bu karar için “*Kundakçıyı itfaiyenin başına getirmek*” gibi yorumlar yapılmıştır. Kadınların iş gücüne katılımı konusunda dünyada sondan sekizinci sırada yer alan ülkede⁸⁸ kadın sorunlarının tartışılacağı Kadınlar Konseyi kurulmuş fakat konseyin lansmanının medyaya yansıyan yüzü yine sadece erkekler olmuş, programda kadınlara yer verilmemiş olması sosyal medyada tepkiyle karşılanmıştır.⁸⁹

Taraf olduğu uluslararası kadın hakları anlaşmalarına rağmen devletin, haklarındaki kısıtlamalara karşı mücadele yürüten kadınları engellendiği görülmektedir. İnsan Hakları İzleme Örgütü Suudi Arabistan temsilcisi olan Samar Badawi’nin yürüttüğü kadın hakları savunusu sebebiyle 2015 yılında Uluslararası Hrant Dink Ödülüne layık görülmesi, ancak devlet tarafından pasaportuna el konulduğu için ödülünü almaya gelememesi, bu duruma verilebilecek örneklerden yalnızca biridir.⁹⁰ Bütün bunlarla birlikte Suudi kadınların seküler anlamda eşitlik anlayışına yabancı oldukları da bir realitedir. Bu sebeple İslami çerçeve içinde bir kadın hakları söylemi geliştirdikleri görülmektedir. Avrupa’yı merkeze alan bir bakış açısıyla tüm değerlendirme kriterlerini Batı’nın paradigmasına göre belirleyen oryantalist yorumlar, alt metni modern-seküler-liberal kavramlarla doldurulmuş, Doğu’nun “özgürlük, eşitlik, adalet, demokrasi” açısından yetersiz olduğu söylemi, her ne kadar Doğulu kadınları özgürleştirme misyonu yüklenmiş olsa da Müslüman kadınların Batılı yönetim erklerinin ve feministlerin anladığı anlamda bir özgürlük ve eşitlik talepleri yoktur. Bu kadınların eşitlik talebi İslami çerçeve içindedir. Bu sebepledir ki Suudi kadınlar BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’ni reddetmektedirler.⁹¹

Sonuç

Suudi Arabistanlı kadınların haklarının genişletilmesiyle ilgili mücadeleleri, eylemsellikten ziyade entelektüel düzeyde daha fazla eşitlik, eğitime bağlı gelişme ve kariyer beklentileri temelindedir. Monarşik yönetime karşı eleştirelilik taşıyan söylemleri olsa da yönetimin meşruiyetini kazandığı Vahhabi inancını sorgulamaktan kaçındıkları görülmektedir.⁹² Hukukun varlık sebebi; zayıf olanın güçlü olan karşısında haklarının korunmasını sağlamak ve zayıfın güçlü tarafından ezilmesine imkân tanımayacak adaletli bir sistemin ikame edilmesi iken, hukuk karşısında tam eşitlik talepleri, bizzat bunu temin etme yükümlülüğü bulunan devlet tarafından reddedilen kadınlar, bugün hukukun korumayı garanti etmediği haklarının kendilerine iadesi için mücadele vermektedir. Haklı ve tutarlı gerekçelerden yoksun, daha çok kültürel yasaklarla karşı karşıya olan Suudi kadınların ancak İslami referanslarla güçlenerek ulemanın kaynağını “İslam’a” dayandırdığı yasalara cevap verebileceği görülmektedir. Ancak kadınlarla erkekler arasında eşit vatandaşlık hakkı taleplerinin kaynağını Kur’an’dan aldığı gerçeğinin ataerkil toplum yapısına sahip Suudi Arabistan’da mevcut siyasi yapıya ve ulemaya ve hatta ataerkil İslam yorumunu içselleştirmiş kadınlara dahi kabul ettirilmesi çok güç olacaktır.

Sonnotlar

- ¹ Ayten Durmuş, *Geleneksel ve Modern Hurafeler Kısacasında Kadın*, İstanbul: Nesil Yayınları, Şubat 2008, s. 15.
- ² Kur'an-ı Kerim (Tekvir, 8).
- ³ Durmuş, ss. 42-43.
- ⁴ Mehmet Bozkurt, "Tarihte Kadın ve İslam'ın Kadına Sağladığı Haklar", http://www.mehmetbozkurt.com.tr/Tarihte_Kad%C4%B1n_ve_%C4%B0slam%C4%B1n_Kad%C4%B1na_Sa%C4%9Flad%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Haklar.pdf (12.05.2017).
- ⁵ Erenköylü Muhammed Hikmet Efendi, *İslam'da Kadın*, <http://docplayer.biz.tr/1699073-Islam-da-kadin-erenkoynu-muhammed-hikmet-efendi-icindekiler.html> (18.05.2017), s. 20.
- ⁶ Meryem Arıkfıdan, *İslam Hukukunda Kadın Haklarının Korunmasına Yönelik Tedbirler*, Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, ss. 6-7.
- ⁷ Kur'an-ı Kerim (Taha, 115-122).
- ⁸ Kur'an-ı Kerim (Bakara 104, 153, 172, 208, 254), (Araf, 158), (Nisa, 1), (Ahzab, 35).
- ⁹ Kur'an-ı Kerim (Hucurat 13).
- ¹⁰ Kur'an-ı Kerim (Araf, 189).
- ¹¹ Mehmet Akif Aydın, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, "İslam'da Kadın", 2001, c. 24, ss. 86-94.
- ¹² Amine Wedüd Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, ss. 13-14, 20-21, 37.
- ¹³ İbn Mace, *Mukaddime*, 17.
- ¹⁴ Prof. Dr. Şakir Gözütok, *Kadınlara da Farzdır! İslam'da Kadın Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Nesil Yayınları, Ağustos 2012, ss. 29-30.
- ¹⁵ Gözütok, s. 37.
- ¹⁶ Gözütok, ss. 37-41.
- ¹⁷ Ayşen Esin Çilingir, İran ve Suudi Arabistan'da Kadın, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tez Çalışması, s. 11.
- ¹⁸ Madawi Al-Rasheed, "Hem İslamcı Hem Feminist Olunur mu?", <http://www.almonitor.com/pulse/tr/originals/2015/03/islamist-feminists-muslim-world.html> (26.05.2017).
- ¹⁹ Zahra Ali, *İslami Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 13.
- ²⁰ Nazife Şişman, "Müslüman Kadın Feminist Olabilir mi?", <http://www.dunyabizim.com/soylesi/8820/musulman-kadin-feminist-olabilir-mi> (26.05.2017).
- ²¹ Zeynep Kevser Şerefoglu, "Türkiye İslamcılığında Bir Kadın Hareketi Olarak Dindarlaşarak Özgürleşmek ve Özgürleştikçe Görülmemek", *Birikim Dergisi*, İslamcılık Özel Sayısı, 2014, ss. 303-304.
- ²² Zehra Yılmaz, "Dişil Dindarlık/İş Tersine Dönüyor; İslamcı Kadınlar Erkeklerle İslam'ı Yeniden Öğretiyor", <http://t24.com.tr/haber/is-tersine-donuyor-islamci-kadinlar-erkeklerle-islami-yeniden-ogretiyor,292653> (26.05.2017).
- ²³ "İslamcı Feminizm maddesi", <https://tr.wikipedia.org/> (Söz konusu madde siteye erişim yasağından önce incelenmiş fakat raporun yazımı esnasında siteye uygulanan erişim yasağından dolayı sitenin linki dipnotlara eklenememiştir.).
- ²⁴ Detaylı bilgi için bk. Prof. Dr. Enis Ahmed, *Kadın ve Sosyal Adalet*, İstanbul: Beyan Yayınları, Ekim 1993, s. 9.
- ²⁵ Doç. Dr. Muhittin Ataman, "Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri: Temkinli İlişkilerden Çok Tarafli Birlikteliğe", *Ortadoğu Analiz*, Eylül 2009, c. 1, S. 9, <http://www.orsam.org.tr/files/OA/9/8muhittin.pdf> (30.05.2017).

- ²⁶ Nebahat Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”, *Ortadoğu Analiz*, Şubat 2013, c. 5, S. 50, <http://www.orsam.org.tr/files/OA/50/7nebahatanriverdi.pdf> (02.06.2017).
- ²⁷ *Rantiyer devlet*: Devletin elde etmiş olduğu gelirlerin tek bir kaynaktan üretilen ürünün ihracatıyla sağlandığı ve halktan alınacak vergiye ihtiyaç duyulmadığı, bu yüzden de devleti yönetenlerin elde edilen geliri halka dağıtarak ekonomik döngüyü sağladığı sistem. Petrol zengini devletler böyledir; <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/suudi-arabistan/2015/01/23/8000/kral-oldu-peki-ya-simdi> (01.06.2017); http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2011/03/03/en_cok_petrol_nerede (01.06.2017).
- ²⁸ Vergilendirme ile demokratik talepler arasında doğrudan ilişki kuran demokratikleşme literatürü, vergilendirmenin devletle toplum arasında bir pazarlık alanı sağladığını ve demokratik temsil kurumlarının bu pazarlığın sonucunda oluştuğunu ileri sürer. Ancak rantiyer devletlerde kaynak yaratma gibi bir sorun olmadığından vergilendirme yoluna gidilmez ve halkın devletten tek beklentisi rantın düzenli bir şekilde kendisine ulaştırılmasıdır. Bu sebeple de bu yapılarda halkın pasifize olduğu ve demokratik temsil kurumlarının gelişmediği görülmektedir. Ayrıca yüksek harcamalar yapılması da bu devletlerde halkın siyasal iktidarlara karşı aktive olmasını engellemektedir; Nebi Miş, “Otoriterleşme Üzerine Klişeler”, Sakarya Üniversitesi, Seta/İstanbul, <http://www.star.com.tr/acik-gorus/otoriterlesme-uzerine-kliseler-haber-886924/> (30.05.2017).²⁹ *Wikipedia* “İsrail’in Demografisi”, http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Israel, (25 Aralık 2016).
- ²⁹ Ayşen Esin Çilingir, *İran ve Suudi Arabistan’da Kadın*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tez Çalışması, s. 99.
- ³⁰ Belma Akçura, “Şeriat Ülkesinde Kadın olmak”, 2007/2009 yılları arasında Türkiye’nin Riyad Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Ali Naci Kuru, ülkeyi bu şekilde tarif etmektedir. <http://www.milliyet.com.tr/seriat-ulkesinde-kadin-pazar/haberdetay/30.03.2008/510743/default.htm> (30.05.2017)
- ³¹ Çilingir, s. 89.
- ³² <http://www.cnnturk.com/video/dunya/suudi-arabistandaki-kadinlar-vesayete-meydan-okuyor> (02.06.2017).
- ³³ Nebahat Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”, *Ortadoğu Analiz*, Şubat 2013, c. 5, S. 50, <http://www.orsam.org.tr/files/OA/50/7nebahatanriverdi.pdf> (02.06.2017).
- ³⁴ Çilingir, s. 90.
- ³⁵ <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37478503> (12.06.2017).
- ³⁶ <http://www.suudi-arabistankonsoloslugu.com/> (21.06.2017).
- ³⁷ Hülya Şekerci, *Kur’an Hayat Ekseninde Mümin Kadın*, Bursa: Ekin Yayınları, 2017, s. 142-143.
- ³⁸ Raşid el-Gannuşi, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, İstanbul: Mana Yayınları, s. 206.
- ³⁹ <http://www.zulalkalkandelen.com/2014/07/seriatin-golgesinde-kadin.html> (12.06.2017).
- ⁴⁰ Çilingir, ss. 115-116.
- ⁴¹ Çilingir, s. 90.
- ⁴² Qanda Ahmed, *Görünmez Kadınlar Ülkesinde/ Bir Kadın Doktorun Suudi Arabistan Anıları*, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2011, s. 5.
- ⁴³ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁴⁴ Çilingir, ss. 89-90, 94.
- ⁴⁵ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁴⁶ Çilingir, s. 98.
- ⁴⁷ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁴⁸ Yusuf Bahri Gündoğdu, “Suudi Arabistan Eğitim Sistemi”, *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, S. 35.

- ⁴⁹ Çilingir, s. 92.
- ⁵⁰ Çilingir, s. 94.
- ⁵¹ http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/subat_2016/suudi-kadininin-degisen-yuzu/2720 (12.06.2017).
- ⁵² <http://www.kadinmedya.com/dunya/ortadogu/suudi-arabistanda-kadinlar-icin-universite.php> (12.06.2017).
- ⁵³ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁵⁴ <http://www.kadinmedya.com/dunya/ortadogu/suudi-arabistanda-kadinlar-icin-universite.php> (12.06.2017).
- ⁵⁵ http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/subat_2016/suudi-kadininin-degisen-yuzu/2720 (13.06.2017).
- ⁵⁶ Çilingir, s. 94.
- ⁵⁷ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁵⁸ <https://gaiadergi.com/suudi-arabistanda-kadin-olmak/> (14.06.2017).
- ⁵⁹ Çilingir, s. 95.
- ⁶⁰ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, (Haz. Yavuz Selim Özden), Ankara, Ocak, 2011.
- ⁶¹ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁶² <http://t24.com.tr/haber/suudi-arabistanda-kadinlara-ozel-sehirler-kuruluyor,210829> (12.06.2017).
- ⁶³ <http://www.haberturk.com/polemik/haber/841169-ortu-her-seyi-kapatmaz> (14.06.2017).
- ⁶⁴ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁶⁵ <http://www.haberturk.com/polemik/haber/841169-ortu-her-seyi-kapatmaz> (14.06.2017).
- ⁶⁶ Çilingir, s. 91.
- ⁶⁷ Çilingir, s. 99.
- ⁶⁸ <http://www.haberturk.com/polemik/haber/841169-ortu-her-seyi-kapatmaz> (14.06.2017).
- ⁶⁹ <http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/12/12/suudi-arabistanda-kadinlar-ilk-kez-sandik-basinda> (16.06.2017).
- ⁷⁰ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151213_suudi_arabistan_secim (16.06.2017).
- ⁷¹ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-suudi-arabistan> (16.06.2017).
- ⁷² Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁷³ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/02/130220_saudi_women.shtml (16.06.2017).
- ⁷⁴ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁷⁵ http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/subat_2016/suudi-kadininin-degisen-yuzu/2720 (13.06.2017).
- ⁷⁶ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁷⁷ <http://aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanda-ilk-kadin-dekan/760085> (16.06.2017).
- ⁷⁸ <https://gaiadergi.com/suudi-arabistanda-kadin-olmak/> (19.06.2017).
- ⁷⁹ <http://www.timeturk.com/tr/fotogaleri/tarih/orta-dogu-nun-son-100-yili/43> (20.06.2017).
- ⁸⁰ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141225_suudi_sofor_kadinlar (20.06.2017).
- ⁸¹ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.
- ⁸² <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38155978> (20.06.2017).
- ⁸³ <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201704051027938871-suudi-arabistan-islam-kadin-arac/> (20.06.2017).
- ⁸⁴ <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37478503> (20.06.2017).
- ⁸⁵ Mahmut Zengin, “Dünyada Bir Mesele Olarak İslam Dini Eğitimi”, *Dem Dergi*, Yıl 1, S. 3, s. 18.⁷⁶ Tanrıverdi, “Suudi Arabistan’da Kadın Hakları”.

- ⁸⁶ <https://gaiadergi.com/suudi-arabistanda-kadin-olmak/> (20.06.2017).
- ⁸⁷ <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201705061028369122-suudi-arabistan-kadinlara-kisitlamalari-hafifletiyor/> (20.06.2017).
- ⁸⁸ <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39704724> (20.06.2017).
- ⁸⁹ <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39266574> (20.06.2017).
- ⁹⁰ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12774/suudi-arabistanin-en-cesur-kadini> (21.06.2017).
- ⁹¹ <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2015/03/islamist-feminists-muslim-world.html> (02.06.2017).
- ⁹² Çilingir, s. 89.

